

πραγματικότητας. Καί για νά πραγματοποιηθεῖ χρειάζεται ἡ συνειδητή ἐπαναστατική παρέμβαση τῶν λαϊκῶν μαζῶν. Ἄλλά γιά τήν ὥρα οἱ μάζες ἔλκονται ἀπό τή γοητεία τῆς βιτρίνας.

Τό σημερινό προνομιούχο στρώμα, ἔστω καί ἂν δέν συνιστᾷ τήν κλασική ἔννοια τοῦ ὄρου, δέν θά παραιτηθεῖ ἀπό τήν ἐξουσία, τά προνόμια καί τίς ἀυτάπατες τῆς ἐξουσίας. Θά ἀνατραπεῖ ἢ θά διαιωνιστεῖ μέ τοῦτες ἢ ἐκεῖνες τίς ἀλλαγές. Ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τή νίκη τῶν δυνάμεων τοῦ σοσιαλισμοῦ: ἡ ἐργατική δημοκρατία. Σ' αὐτές τίς συνθήκες ἡ κριτική καί ἡ αὐτοκριτική θά εἶναι οὐσιαστικός παράγοντας ἐξέλιξης καί δημοκρατίας. «Δέν θέλουμε νά γίνεται τό καθετί δεκτό μέ κλειστά μάτια, νά εἶναι ἄρθρο πίστεως. Ὁ καθένας πρέπει νά κρατᾷ ψηλά τό κεφάλι του, νά σκέφτεται τό καθετί καί νά τό ἐπαληθεύει γιά τόν ἑαυτό του» (Λένιν). Τά πιό περήφανα κεφάλια τῶν μπολσεβίκων κόπηκαν στήν περίοδο τῆς σταλινικῆς θηριωδίας. Μετά τήν τσαρική βαρβαρότητα καί τίς τραγωδίες τοῦ ἄσιατικοῦ δεσποτισμοῦ ὑπό τό ἔμβλημα τοῦ σοσιαλισμοῦ, εἶναι δυνατό νά ἐλπίσουμε ἄραγε ὅτι ἡ σοβιετική κοινωνία θά βρεῖ τόν τρόπο νά ἀρχίσει νά διανύει τήν αὐθεντική σοσιαλιστική της ἐποχή;

Ὁ καπιταλισμός, μέσα ἀπό τή φρίκη τῆς πρωταρχικῆς συσσώρευσης καί τῆς βιομηχανικῆς ἐποχῆς, μέσα ἀπό πολέμους καί μέ τήν καταλήστευση τῶν «ὑπανάπτυκτων» ἔθνῶν, ἔφτασε στήν ἱμπεριαλιστική του περίοδο. Σήμερα τείνει νά κλείσει τήν ἱστορική του διαδρομή μέσα ἀπό τή διαδικασία τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ὀλοκλήρωσης καί τῆς κυριαρχίας τῶν πολυεθνικῶν. Στό μέλλον ὁ καπιταλισμός δέν ἔχει νά προσφέρει ἄλλο ἀπό ἀνταγωνισμούς, ἀβεβαιότητα, ἀποξένωση, φθορά τῆς φύσης, φθορά τῆς ἐργατικῆς δύναμης καί τῶν ἀνθρώπων. Ἐλπίζουμε ὅτι ἡ καπιταλιστική κοινωνία δέν εἶναι ἡ τελευταία μορφή ἀνθρώπινης κοινωνίας. Στούς λαούς ἐναπόκειται νά δημιουργήσουν μία κοινωνία ὅπου κίνητρο τῆς ἀνθρώπινης δραστηριότητος δέν θά εἶναι τό κέρδος, ἀλλά ἡ πληρότητα τῆς καθημερινῆς ζωῆς.

Σοβιετική Ἑνωση:
ὅπου οἱ Ἀντιθέσεις μᾶς ἐπιτρέπουν,
13 ἴσως, νά εἴμαστε Αἰσιόδοξοι

Ὁ μαρξισμός λοιπόν πέθανε κατά τή σιδηρά Κυρία Θάτσερ καί τούς ἰδεολόγους τοῦ καπιταλισμοῦ, ὁ σοσιαλισμός θά διαμορφωθεῖ εἰρηνικά μέσα στήν κεφαλαιο-

κρατική κοινωνία κατά τούς ήμέτερους και άλλοδαπούς σοσιαλδημοκράτες. Τέως κομμουνιστές σέ Ἀνατολή και Δύση χάσκουν μπροστά στίς νέες τεχνολογίες και τήν κεφαλαιοκρατική ανασυγκρότηση. Ὁ κινητήρας τῆς ἱστορίας φαίνεται νά δουλεύει πρὸς τήν κατεύθυνση τοῦ καπιταλισμοῦ.

Ἐντούτοις, σ' αὐτούς τούς δυσοίωτους καιρούς μπορούμε ἴσως νά εἶμαστε αισιόδοξοι. Μέσα ἀπό τούς θορύβους τοῦ βιομηχανικοῦ μας πολιτισμοῦ και τά οὐρλιαχτά τῶν mass media, μπορούμε νά ἀφουγκραστοῦμε τήν ὑπόγεια κίνηση τῶν ἀνανεωτικῶν δυνάμεων τῆς ἐποχῆς μας. Καί, ὅσο και ἂν μᾶς φαίνεται παράδοξο, τά πιό αισιόδοξα σημάδια μᾶς ἔρχονται ἀπό τή μεγάλη χώρα μέ τίς μεγάλες ἀντιθέσεις: τή Σοβιετική Ἐνωση. Ἄς σκιαγραφήσουμε λοιπόν ὀρισμένες ἀπό τίς ἐκεῖ ἀντιθέσεις πού μᾶς ἐπιτρέπουν ἴσως νά εἶμαστε αισιόδοξοι.

Ἡ ἀναδόμηση και ἡ διαφάνεια πέτυχαν πολλά στόν τομέα τῆς δημοκρατίας και τῆς κουλτούρας. Ἀλλά στήν οἰκονομία ἡ κατάσταση χειροτέρευσε ἀπό ὀρισμένες ἀπόψεις. Τό ἴδιο φαίνεται νά ἰσχύει γιά τό ἐπίπεδο ζωῆς τοῦ μεγαλύτερου μέρους τοῦ πληθυσμοῦ.

Πρὶν ἀπ' ὅλα, διαπιστώνεται μία προϊούσα ἐπιβράδυνση τῆς οἰκονομικῆς ἀνάπτυξης: Ἡ μέση ἐτήσια αὐξηση τοῦ ἐθνικοῦ εἰσοδήματος κατά πενταετία ἦταν 11,2% μεταξύ 1951-1955, 7,5% μεταξύ 1966-1970, γιά νά πέσει στό 4,75% κατά τήν πενταετία 1976-1980 και στό 3,5% τήν περίοδο 1981-1985. Μάλιστα, κατά τόν Ἀγκανμπεκιάν, στήν περίοδο 1981-1985 τό ποσοστό αὐξησης τῆς σοβιετικῆς οἰκονομίας ἦταν μηδενικό.

Ἀνάλογη εἶναι ἡ πτωτική τάση τῆς αὐξησης τῆς παραγωγικότητας στή βιομηχανία: Μεταξύ 1966-1970 ἡ αὐξηση ἦταν 5,7, μεταξύ 1976-1981 ἔπεσε στό 3,2% και διατηρήθηκε στό ἴδιο ποσοστό στήν περίοδο 1981-1985⁶³.

Εἶναι γνωστό ἐπίσης ὅτι ἡ παραγωγικότητα στή Σοβιετική Ἐνωση εἶναι μερικές φορές χαμηλότερη ἀπ' ὅ,τι στίς ΗΠΑ.

Ἀλλά δέν εἶναι μόνον αὐτό. Ὅπως σημειώσαμε στά προηγούμενα, ἡ σοβιετική παραγωγή παρουσιάζει ἔντονες ἀντιφάσεις, δυσλειτουργίες και ἀρνητικά φαινόμενα: Ἐλλειψη ἐνδιαφέροντος ἀπό τήν πλευρά τῶν ἐργαζομένων – «τό ἕνα τρίτο ἀπό τίς ὥρες πού πληρώνονται στή Σοβιετική Ἐνωση σπαταλῶνται» (Γκορμπατσόφ). Ἀντίστοιχα, σπατάλη ἐνέργειας και πρώτων ὑλῶν, ἀλλά και ἔλλειψη ἐνέργειας και πρώτων ὑλῶν ἀπό ἀκανόνιστη τροφοδοσία. Καταστροφή προϊόντων λόγω κακῆς λειτουργίας τῶν μεταφορῶν – κατά τήν Τρούντ, π.χ., τό 1/4 τῶν λιπασμάτων πού παράγονται κατ' ἔτος χάνεται λόγω κακῆς συσκευασίας και ἀπωλειῶν στίς μεταφορές, ἐνῶ τό ὑπόλοιπο ἐκτίθεται στίς βροχές και στόν ἀνεμο. Κατά τόν Γκορμπατσόφ (Εἰσήγηση στίς 11/5/85) τά κύρια ἀρνητικά χαρακτηριστικά τῆς σοβιετικῆς οἰκονομίας εἶναι ἡ τε-

χνολογική καθυστέρηση, ή πτώση της ποιότητας των βιομηχανικών προϊόντων, πού τά κάνει διεθνώς μή-ανταγωνιστικά ή χαμηλή απόδοση των επενδύσεων, ή ανισόρροπη σχεδιοποίηση, ή σπατάλη ενέργειας και πρώτων ύλων κλπ.

Αντίστοιχα σημειώνονται απίθανα φαινόμενα φτώχειας και γενικότερα οικονομικών και κοινωνικών ανισοτήτων. Δεκάδες εκατομμύρια πολίτες: συνταξιούχοι, ανάπηροι, χήρες, όρφανά, περιθωριακοί κλπ., περίπου τό 20% του πληθυσμού, ζει κάτω από τό ανεκτό επίπεδο ζωής. Ένα μέρος του πληθυσμού περιθωριοποιείται: νέοι φτωχοί, κλοσάρ, αλκοολικοί, «έγκληματίες»⁶⁴. Κατά τά *Νέα της Μόσχας* (8/2/89), τό 35% του πληθυσμού έχει μηνιαίο εισόδημα μικρότερο από 100 ρούβλια, ενώ ή μέση σύνταξη είναι μόλις 87 ρούβλια. Τό πρόβλημα της κατοικίας έξάλλου, παρά τά μεγάλα λόγια των επισήμων, δέν έχει λυθεί: τό 1965 στόν κάθε κάτοικο της πόλης αντιστοιχοῦσαν περίπου 10,2 τετραγωνικά μέτρα κατοικίας, ενώ τό 1984 ό αριθμός είχε μόλις φτάσει τά 13,9. Καί παρά τή βελτίωση σέ ό,τι αφορά τόν οικιακό έξοπλισμό σέ ψυγεία, κουζίνες, πλυντήρια, τηλεοράσεις κλπ., ή κατάσταση κάθε άλλο παρά ικανοποιητική είναι. Καί φυσικά τό θάρος πέφτει κυρίως στίς γυναίκες.

Η αντίφαση σχεδιασμού-άγορας δέν έχει λυθεί. Οί αντίστασεις του τερατώδους γραφειοκρατικού μηχανισμού δέν έχουν νικηθεί. Η αύξηση των οικονομικών ανισοτήτων συνιστά ένα πάγιο εμπόδιο στην ανάπτυξη της οικονομίας. Καί ή αντίσταση των εργατών στίς τεχνοκρατικές λύσεις, στην ενίσχυση της αγοράς, στην προοπτική της ανεργίας, δέν θά συμβάλει, προφανώς, στην έξυγίανση της σοβιετικής οικονομίας⁶⁵.

Ανέσεις ή και πλούτη των «μέν». Φτώχεια ή μέτρια ζωή για τούς «δέ». Προνόμια καί διαφθορά για τούς «μέν». Στρατόπεδα ή ψυχιατρεία για όσους από τούς άλλους δέν έβρισκαν ιδανικό τό βασίλειο του Λεονίντ Μπρέζνιεφ. Ασυδοσία, ανεξέλεγκτο του διεθυντικού στρώματος, έλλειψη δημοκρατίας για τό λαό, προς τό συμφέρον φυσικά του λαού. Γιατί λοιπόν παραπονούνται οί «ήγέτες», όταν ό κοσμάκης αναζητεί τήν ατομική λύση στην παραοικονομία, στή μαύρη, όταν επιλέγει τήν ιδιώτευση, τήν παθητικότητα, όταν γίνεται «τεμπέλης», καταφεύγει στή βότκα, στό ποδόσφαιρο, όταν καταλήγει στό έγκλημα;

Η διχοτόμηση της σοβιετικής κοινωνίας είναι δεδομένη. Καί ή ένότητα δέν θ' αποκατασταθεί μέ χρηστομάθειες, παροτρύνσεις για εργατικότητα καί συμβιβασμούς, αλλά μέσα από τήν όξυνση της ταξικής πάλης καί τήν έκμηδένιση του προνομιούχου στρώματος. Ο δ ρ ό μ ο ς δέν είναι πλέον σέ θέση νά καταπνίγει (όχι νά λύνει) τίς αντιθέσεις. Η αναδόμηση καί ή διαφάνεια ήταν πλέον ζήτημα ζωής ή θανάτου για τή σοβιετική κοινωνία. Φυσικά τό προνομιούχο στρώμα θέλει νά περιορίσει τίς αλλαγές κυρίως στίς τυπικές έλευθερίες καί στό χώρο της παραγωγής, προκει-

μένου νά ανορθωθεί ή σοβιετική οίκονομία⁶⁶. Τώρα όμως, ανεξάρτητα, ή και ένα-ντίον τών προθέσεων και τών ύπολογισμών τής γραφειοκρατίας, στην ιστορική σκηνή εισέρχονται νέες κοινωνικές δυνάμεις.

‘Ο καπιταλισμός δημιούργησε τόν ίδιο τό νεκροθάφτη του: τό προλεταριάτο. Κατ’ αναλογία, θά μπορούσαμε νά ἐλπίσουμε ότι ό κρατικός σοσιαλισμός δημιούργησε, μέ τή σειρά του, τό δικό του νεκροθάφτη: τήν ἐργατική τάξη και τά άλλα, μή-προνομιούχα αλλά ἀναπτυγμένα στρώματα τής σοβιετικής κοινωνίας.

‘Η σοβιετική κοινωνία, παρόλα όσα έγιναν, είναι μιά σύγχρονη κοινωνία. Σέ αντίθεση μέ τήν ἐργατική τάξη τών κεφαλαιοκρατικών χωρών, ἐδώ τό 40% τών ἐργατών έχει δίπλωμα ἀνώτερης τεχνικής εκπαίδευσης. ‘Η ἐπαγγελματική μόρφωση, ή γενικότερη παιδεία, ή διάδοση τών ἐπιστημών και τής λογοτεχνίας στη Σοβιετική Ένωση δέν συγκρίνεται μέ τήν αντίστοιχη κατάσταση όποιασδήποτε ἀναπτυγμένης κεφαλαιοκρατικής χώρας. ‘Η ἀντίθεση λοιπόν του σχετικά ἀναπτυγμένου αὐτοῦ λαοῦ μέ τό μέτριο ἐπίπεδο ζωής, μέ τήν καταπίεση και τήν ἔλλειψη ἐλευθεριῶν, μέ τή γραφειοκρατία πού τόν περιφρονεί, είναι ἀσυμφιλίωτη. ‘Οπως γράφει ό E. Mandel, οί ΗΠΑ και ή Σοβιετική Ένωση αντιπροσωπεύουν περισσότερο ἀπό τό 1/4 του παγκόσμιου προλεταριάτου. Τό ξέσπασμα τής ταξικής πάλης στη Σοβιετική Ένωση και στίς υπόλοιπες σοσιαλιστικές χώρες, και ή πιθανή νίκη τής ἐργατικής τάξης, θά ἐπιδράσει καταλυτικά στό προλεταριάτο τών ΗΠΑ και τών ἄλλων χωρῶν του ἀναπτυγμένου καπιταλισμοῦ. Τό προλεταριάτο τής Σοβιετικής Ένωσης, μετά ἀπό 60 χρόνια βίαιης ἀπολιτικοποίησης ἀρχίζει νά κινεῖται. ‘Ισως σήμερα είναι περισσότερο ἐπίκαιρο ἀπό ποτέ τό σύνθημα: ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ, ΕΝΩΘΕΙΤΕ. Οί ρυθμοί ἀνάπτυξης τής σοβιετικής τεχνολογίας είναι πολύ πύ χαμηλοί ἀπό τούς ἀντίστοιχους ρυθμούς τών ΗΠΑ ή τής ‘Ιαπωνίας⁶⁷. Συνολικά όμως ή σοβιετική κοινωνία δέν είναι οὔτε καθυστερημένη οὔτε ἀκίνητη. Οί πρόοδοι σέ βασικούς τομείς, ὅπως οί μηχανοκατασκευές, ό αὐτοματισμός, ή ἠλεκτρική ἐνέργεια, τά λιπάσματα, τά πλαστικά κλπ., είναι ἐντυπωσιακές. Στην καθαρή ἐπιστήμη (φυσικές ἐπιστήμες, μαθηματικά) ή Σ.Ε. δέν ὑστερεῖ και ἐνίοτε προηγείται ἀπό τίς ΗΠΑ. (‘Εδώ, ἀντίθετα μέ τίς κοινωνικές ἐπιστήμες, ό συντηρητισμός τής «ὀρθοδοξίας» και ό τρόμος δέν είχαν τόσο καταστροφικά ἀποτελέσματα). Καί παρά τήν ἀλλόγιστη σπατάλη τών πρώτων ὑλῶν και τής ἐνέργειας, τά ἀποθέματα τής Σ.Ε. ἀποτελοῦν μία σίγουρη βάση ἀνάπτυξης γιά τίς ἐπόμενες δεκαετίες (ἐφόσον χρησιμοποιηθοῦν ὀρθά)⁶⁸.

‘Η σοβιετική κοινωνία ἄρχισε νά κινεῖται. ‘Η γραφειοκρατία και ή ἀστυνομία δέν μποροῦν πλέον νά ἐλέγξουν τά πάντα. Τό κύρος τής πρώτης έχει ἐξάλλου μηδενιστεῖ. ‘Η σοβιετική κοινωνία δέν μπορεῖ λοιπόν νά ἀναπαράγει τόν ἑαυτό της. Οί με-

ταρρυθμίσεις του Χρουτσόφ και του Μπρέζνιεφ, δειλές και αναποτελεσματικές, ανταποκρίνονταν σε αντικειμενικές ανάγκες. Η σημερινή αναδόμηση άγγιξε, ενμέρει έστω, τις βαθύτερες αιτίες. Άλλά οί εργάτες, ή νεολαία, οί καταπιεσμένες έθνότητες, ή διανόηση, οί καλλιτέχνες, οί κοινωνιολόγοι, οί ιστορικοί, οί έπιστήμονες δέν ικανοποιούνται από τή χρηστομάθεια. Οί άπεργίες, τά έθνικιστικά, τά χωριστικά κινήματα, οί διαμαρτυρίες τών φοιτητών και τής νεολαίας, ή ανάπτυξη του οικολογικού κινήματος, όλα αυτά, άλλοτε προς τήν κατεύθυνση τής εργατικής δημοκρατίας και άλλοτε προς παρωχημένα ιδανικά, είναι οί μορφές μέ τις όποιες εκδηλώνεται σήμερα – προς τήν όρθή κατεύθυνση ή άρνητικά– ή ταξική πάλη στη Σοβιετική Ένωση.

Παρόλα τά μέτρα υπέρ τής άτομικής ιδιοκτησίας, ή Σοβιετική Ένωση δέν είναι εύκολο νά γίνει καπιταλιστική χώρα. Τό προλεταριάτο και τά υπόλοιπα στρώματα τών πόλεων, ένα μέρος τών άγροτών, δέν θά δεχτούν τήν ανάπτυξη μιās νέας άστικής τάξης. Η αντίθεση τής προνομιούχας γραφειοκρατίας μέ τή συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού είναι άσυμφιλίωτη. Και δέν είναι ίσως ουτοπικό νά έλπίζουμε ότι θά λυθεί μέ τήν καταστροφή του παρασιτικού, άντιδραστικού και διεφθαρμένου αυτού καρκινώματος και μέ τό θρίαμβο τής εργατικής δημοκρατίας.

14 «Έπίλογος» στον Έπίλογο

Τό προηγούμενο κείμενο γράφτηκε τό Μάρτιο του περασμένου χρόνου (1989). Τότε παρακολουθούσαμε τό ξέσπασμα τής κρίσης τών λεγόμενων «χωρών του ύπαρκτου σοσιαλισμού». Στη συνέχεια ζήσαμε τήν κατάρρευση όλων σχεδόν τών καθεστώτων τών χωρών τής ανατολικής Ευρώπης. Τά γεγονότα τρέχουν αυτό τόν καιρό γρηγορότερα κι από τήν πιό τολμηρή (ή κακεντρεχή) φαντασία. Έτσι, ενώ τό γενικό θεωρητικό σχήμα του βιβλίου και του επίλογου δυστυχώς δέν ανατράπηκε, πολλές από τις άπόψεις πού διατυπώθηκαν πρίν από 10 χρόνια ή 10 μήνες, αποδείχτηκαν υπερβολικά αισιόδοξες. Γι' αυτό νομίζω ότι χρειάζονται έδώ μερικές συμπληρωματικές παρατηρήσεις: ένας «επίλογος» στον Έπίλογο.

Μπορούσαμε λοιπόν νά προβλέψουμε τήν κατάρρευση του πυραμιδικού, ιεραρχικού, άνταρχικού, κρατικού ή «σταλινικού» μοντέλου; Μιά καταφατική άπάντηση δέν θά ήταν είλικρινής. Μπορούσαμε τά τελευταία χρόνια νά διαπιστώσουμε τά φαινόμενα και τις αντιθέσεις πού αναπτύσσονταν και όξύνονταν – τόν κρατισμό, τήν έλλειψη δημοκρατίας, τή χαμηλή παραγωγικότητα, τή φτώχεια ενός μέρους του πλη-

«ΕΠΙΛΟΓΟΣ» ΣΤΟΝ ΕΠΙΛΟΓΟ

θυσμού, τὰ προνόμια τοῦ ἄλλου κλπ. Μέ δύο λόγια: τήν τ ά σ η γιά διχοτόμηση τῆς σοβιετικῆς κυρίως κοινωνίας. Μπορούσαμε λοιπόν νά προβλέψουμε τήν κρίση. Δέν προβλέψαμε ὅμως τήν κατάρρευση. Γιατί;

Οἱ λόγοι εἶναι πολλοί. Πρῶτα γιά τούς κομμουνιστές, τά ἐπίσημα –καί συνειδητά– ψ ε ὑ δ η τῶν νεοσταλινικῶν ἡγεσιῶν. Κανείς δέν μπορούσε νά φανταστεῖ τήν πραγματικότητα πού κρυβόταν πίσω ἀπό τούς ὕμνους γιά τήν πρωτοπόρα ἐπιστήμη καί τεχνολογία, γιά τά ἄλλατα στήν παραγωγή, γιά τήν ὑψηλή παιδεία, τήν σύγχρονη ἰατροφαρμακευτική περίθαλψη, τό γενικευμένο πολιτισμό, τήν οὐσιαστική δημοκρατία. Ἦταν ὅμως μόνον αὐτό; Ἐμεῖς οἱ ἴδιοι, διαποτισμένοι ἀπό μία ὀριακά ἰδεαλιστική ἀντίληψη γιά τή διαδικασία οἰκοδόμησης τοῦ σοσιαλισμοῦ, καί ἀπό μία σχεδόν θρησκευτική στάση ἀπέναντι στή Σοβιετική Ἐνωση, ἀντιδρούσαμε, δέν θέλαμε νά δεχτοῦμε τήν εἰκόνα τῆς πραγματικότητας πού ἀναδυόταν ἀπό βιβλία, ἄρθρα, κείμενα «διαφωνούντων». Γνωρίζοντας τά ψεύδη τῆς ἀντικομμουνιστικῆς προπαγάνδας, εἶχαμε τήν τάση νά ἀπορρίπτουμε, μαζί μ' αὐτά, καί τίς ἀλήθειες πού ὑπῆρχαν σέ κείμενα πού δέν ἐξωραΐζαν τήν πραγματικότητα.

Κάποτε ὅμως ἔφτασε ἡ κρίσιμη στιγμή γιά τόν καθένα μας – γιά ὄσους δέν εἶχαν θυσιάσει τήν κρίση τους σέ ὅποιεσδήποτε σκοπιμότητες. Καί τότε, ὅποιος τολμοῦσε νά ἀρνηθεῖ τό ἐπίσημο ψεῦδος, ἀντιμετωπιζόταν μέ τή γνωστή εὐγένεια τῶν ὑπαλλήλων τοῦ «ἰδεολογικοῦ» ἐπιτελείου τοῦ κόμματος: μικροαστός, κάπου ἀ π ο β λ έ - π ε ι, δ ι α ν ο ο ὄ μ ε ν ο ς, ἀντισοβιετικός, ἀντικομμουνιστής, ἀντιηγετικός, ἄνθρωπος πού ὑποχώρησε μπροστά στήν πίεση τοῦ ταξικοῦ ἐχθροῦ, καί ἄλλα, ἐξίσου εὐφυή καί ἔ ν τ ι μ α. «ὢν οὐκ ἔστιν ἀριθμός»⁶⁹.

Ἔτσι οἱ Ἕλληνες ἀριστεροί τράφηκαν ἐπί χρόνια μέ ψ ε ὑ δ η, ἔμειναν ἀπληροφόρητοι, γιά νά ὑποστοῦν ἀπροετοίμαστοι τό σόκ τῆς κατάρρευσης καί νά τραφοῦν στή συνέχεια μέ ἱστορίες διαφθορᾶς, ἐγκλημάτων καί φρίκης, χωρίς καμία ἀπόπειρα θεωρητικῆς ἐξήγησης. Καί ὅταν κάποτε ἡ σοφή κ.ε. καί οἱ διάφοροι τῆς ἡγεσίας ἀποφάσισαν νά μιλήσουν, ὑποστήριξαν εὐφυῶς ὅτι ἡ κρίση καί ἡ κατάρρευση σημάδεψαν τήν «ἐξάντληση ἑνός μοντέλου ἀνάπτυξης τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν» πού κατά τά ἄλλα ἔ δ ω σ ε π ο λ λ ά ! Καί ἡ κατάρρευση καί ἡ στροφή πολλῶν ἀνατολικῶν χωρῶν πρὸς τή Δύση σήμαινε γιά τήν ἡγεσία τοῦ κκε « π έ ρ α σ μ α τοῦ σοσιαλισμοῦ σέ ἕνα νέο, ἀνώτερο στάδιο ».

Πιστεύει λοιπόν ἡ καθοδήγηση τοῦ κκε αὐτά πού λέει; Καί, ἂν ὄχι, γιατί ἐκθέτει τήν ἴδια τή νοημοσύνη της; Τό πράγμα εἶναι ἀπλό: Ἄν πρόκειται γιά τήν «ἐξάντληση ἑνός μοντέλου ἀνάπτυξης τῶν σοσιαλιστικῶν χωρῶν», αὐτό σημαίνει: (1) ὅτι οἱ χώρες αὐτές ἦταν σοσιαλιστικές· (2) ὅτι τό ἐνλόγω μοντέλο, βαθμίδα στήν «ἀνοδική πορεία

του σοσιαλισμοῦ», ἦταν ἀναπόφευκτο· (3) ὅτι ἡ κρίση εἶναι πράγματι μιὰ ἱστορική-διαλεκτική υπέρβαση, πού ὀδηγεῖ σέ «νέο, ἀνώτερο στάδιο».

Φυσικά, ἡ προφητεία γιά τό ἀνώτερο στάδιο ἔχει ἤδη διαψευστεῖ καί ἡ ἡγεσία τοῦ ΚΚΕ θά χρεωθεῖ καί αὐτή τή διάψευση. Γιατί λοιπόν διακυβεύει τήν ἀξιοπιστία της; Ἐπειδή, ἂν αὐτά πού ἔγιναν ἦταν ἀναπόφευκτα, ἂν ὁ «σταλινισμός» ἦταν ἀναπόφευκτος, τότε καί ὁ ἐγγώριος «ζαχαριαδισμός» ἦταν ἐπίσης ἀναπόφευκτος. Ἀναπόφευκτη λοιπόν ἡ ἐκεῖ κατάρρευση, καί ἡ ἐδῶ στασιμότητα, καθώς καί οἱ αἰτίες της (ἔλλειψη στρατηγικῆς, ἔλλειψη δημοκρατίας, διωγμοί ἀγωνιστῶν, κατάρρευση τῆς θεωρίας, κλπ. κλπ.). Ἔτσι καί κεῖ καί ἔδῳ ὁ κόσμος πορεύτηκε, περίπου, σάν τήν ἐγγεγραμμένη Ἀπόλυτη Ἰδέα, ἀπό ἀναπόφευκτο σέ ἀναπόφευκτο. Κανείς λοιπόν δέν φταίει. Ἔτσι, ἀφοῦ τσακίσαμε κάθε ἀριστοτελική φωνή, ἀνοίγουμε τώρα, καί ἐκ τῶν ὑστέρων, δημόσιο διάλογο γιά νά ἐκτονώσουμε τήν ἀγανάκτηση. Ταυτόχρονα, ὀργανώνοντας, ὅπως ἐμεῖς ξέρουμε, τό προσεχές ἔκτακτο Συνέδριο, σώζουμε τίς καρτέλες μας, καθότι ἀπλοί φορεῖς τῆς ἱστορικής ἀναγκαιότητας.

Στό Συνέδριο αὐτό φυσικά θά τιμήσουμε ὡς βετεράνους τοὺς πιό ἐκτεθειμένους ἀπό τήν ἅγια ζαχαριαδική-ὀπορτουνιστική οἰκογένεια, τελειώνοντας καί μέ αὐτούς ὡς τίποτα νά μὴν ἔχει συμβεῖ.

Ἄς κλείσουμε ὁμως τήν παρένθεση τῆς καθ' ἡμᾶς ἀνοίας. Τί ἦταν λοιπόν αὐτό πού κατέρρευσε μέσα στήν γενική περιφρόνηση; Γιά τοὺς «μέν», καί σοσιαλισμός ἦταν καί δέν κατέρρευσε – ἐφόσον, πρὸς δόξαν τῆς διαλεκτικῆς, πραγματοποιεῖ, ἐξαντλούμενο, τό ποιοτικό ἄλμα του! Γιά τοὺς «δέ», δέν ἦταν σοσιαλισμός, ἄρα μπορούμε ἡσυχί νά ἀναμένουμε τήν ἔλευση κάποιου ἰδεατοῦ σοσιαλισμοῦ, ὅπως ἄλλοτε περίμεναν τό Μεσσία ἢ τή συντέλεια τοῦ Αἰῶνος! Γιά τοὺς ἰδεολόγους τοῦ καπιταλισμοῦ, τέλος, ἡ κατάρρευση τοῦ σοσιαλισμοῦ σημαίνει κατάρρευση τοῦ κομμουνισμοῦ (;), διάψευση τοῦ μαρξισμοῦ καί εἴσοδος τῆς ἀνθρωπότητας στήν ἐποχή τῆς αἰωνίας κεφαλαιοκρατικῆς εἰρήνης (pax capitalistica!), τοῦ τέλους τῶν ἰδεολογιῶν, τοῦ τέλους τῆς Ἰστορίας. Περί τίνος πρόκειται λοιπόν;

Καταρχή, στήν ἱστορία δέν ὑπάρχει ἀναπόφευκτο. Ἡ κάθε ἱστορική στιγμή χαρακτηρίζεται ἀπό ὀρισμένες δυνατότητες. Τό ποιά ἀπ' αὐτές θά πραγματοποιηθεῖ, ἐξαρτᾶται καί ἀπό τή δράση τοῦ ὑποκειμενικοῦ παράγοντα. Ἄτομα, ἡγεσίες, κόμματα, δέν ἐπικαθορίζονται μηχανικά ἀπό κάποιο ἱστορικό ντετερμινισμό. Δέν ἐπικαθορίζονται ἀπό τίς δομές. Εἶναι τά συλλογικά ὑποκείμενα τῆς ἱστορίας –γιατί ἡ ἱστορία δέν εἶναι ἱστορία χωρίς ὑποκείμενο–, ἄρα ἔχουν εὐθύνη γιά τήν ἐκβίαση τῆς ταξικῆς πάλης στήν κάθε ἱστορική στιγμή. Οἱ συνθήκες τῆς Σ.Ε. στή δεκαετία τοῦ '20 καί τοῦ '30 ὠθοῦσαν πρὸς τό συγκεντρωτισμό. Ἡ εὐθύνη

τῆς τότε ἡγεσίας βρῖσκεται στό ὅτι δέν ἀντιπάλεψε συνειδητά αὐτή τήν τάση. Ἀντίστοιχα, οἱ συνθήκες τῆς περιόδου '40-'74 στή χώρα μας ἐπέβαλαν τό συγκεντρωτισμό, τήν αὐστηρή πειθαρχία κλπ., στό ἑλληνικό κομμουνιστικό κίνημα. Ἀλλά ἡ κατάργηση τῆς ἐσωκομματικῆς δημοκρατίας καί ἡ ἐξόντωση κάθε διαφορετικῆς φωνῆς δέν ἦταν ἀναπόφευκτες. Ἐδῶ βρῖσκεται ἡ ἱστορική εὐθύνη τῶν τότε ἡγεσιῶν τοῦ ΚΚΕ. Τέλος, μετά τό 1974, ἡ κατάσταση νομιμότητας ἐξέτρεφε, ἀντικειμενικά, τίς τάσεις γιά συναίνεση καί ἐνσωμάτωση. Ἡ εὐθύνη τῆς σημερινῆς καθοδήγησης τοῦ ΚΚΕ εἶναι ὅτι δέν ἀντιπάλεψε αὐτή τήν τάση, ὅτι διατήρησε τό ἀνώμαλο ἐσωκομματικό καθεστῶς καί ἔφτασε στίς ἀκραίες τῆς συνέπειες τῆ σύζευξη «σταλινισμοῦ»-ὄπορτουνισμοῦ.

Αὐτά γιά τό ἀναπόφευκτο. Ὡς πρός τό ἐρώτημα γιά τή φύση τῶν χωρῶν τοῦ ἄλλοτε «ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ», νομίζω ὅτι δέν ἀντιμετωπίζεται στά πλαίσια τῆς τυπικῆς λογικῆς: ἦταν ἢ δέν ἦταν. Ἡ Σ.Ε. γεννήθηκε ἀπό μία Ἐπανάσταση τοῦ ρωσικοῦ προλεταριάτου καί τῶν ἄλλων καταπιεζόμενων στρωμάτων τῆς τσαρικής Ρωσίας. Ἡ Ἐπανάσταση αὐτή κατήργησε τήν ἰδιωτική κατοχή τῶν βασικῶν μέσων παραγωγῆς, ἐθνικοποίησε τή γῆ, ἀνέδειξε νέους πυρῆνες ἐπαναστατικῆς ἐξουσίας, τά σοβιέτ, ὀργάνωσε τή λαϊκή παιδεία, τήν ἰατρική περίθαλψη κλπ., ἐπεχείρησε νά συνδέσει τήν ἐπιστήμη μέ τίς κοινωνικές ἀνάγκες, τήν τέχνη μέ τήν κοινωνική πρωτοπορία, συνολικά ἄρχισε νά διαμορφώνει ἕνα νέο σύνολο κοινωνικῶν σχέσεων καί νέες, ἀνέκδοτες μορφές συλλογικότητας. Λιγότερο ἢ περισσότερο ὅμοια ἦταν καί ἡ πορεία τῶν ἄλλων «σοσιαλιστικῶν» χωρῶν, καί προπαντός αὐτῶν πού γεννήθηκαν μέ μία ἐσωτερική ἐπανάσταση.

Ἐπεχείρησα προηγούμενα νά σκιαγραφήσω τό πῶς στήν πορεία ἡ σοσιαλιστική οἰκοδόμηση ὑποθηκεύτηκε ἀπό τήν ἀνάπτυξη τοῦ συγκεντρωτισμοῦ, τοῦ αὐταρχισμοῦ, ἀπό τήν οὐσιαστική κατάργηση τῶν σοβιέτ, τή μετατροπή τῆς θεωρίας σέ ἀπολογητική κλπ. Ἔτσι διαμορφώθηκε τελικά μιά ἱστορικά ἀνέκδοτη μορφή κοινωνίας, πού διατηροῦσε καί τυπικά καί οὐσιαστικά στοιχεῖα τῆς σοσιαλιστικῆς βάσης, καθώς καί τοῦ σοσιαλιστικοῦ ἐποικοδομήματος, μαζί μέ κατάλοιπα παλαιῶν σχέσεων παραγωγῆς καί ἐποικοδομημάτων καί προπαντός νέες πραγματικότητες καί σχέσεις, πού τό ἀνάλογό τους θά τό ἀναζητήσουμε στίς προκαπιταλιστικές κοινωνίες – στίς προσωποπαγεῖς φεουδαρχικές σχέσεις καί στόν αὐταρχισμό πού τίς χαρακτηρίζαν, στό μεσαιωνικό ἰδεολογικό μανιχαϊσμό, στίς σχέσεις, τή νοοτροπία καί τήν ἠθική τῶν ἀπανταχοῦ ἱερατείων. Δέν ἐπρόκειτο λοιπόν γιά σοσιαλισμό, οὔτε γιά κρατικό καπιταλισμό, οὔτε ἀπλά γιά γραφειοκρατικές κοινωνίες. Ἴσως ἡ φύση τῶν κοινωνιῶν αὐτῶν, ὅπως ἔχω ἤδη ἰσχυριστεῖ, ἀποδίδεται καλύτερα μέ τόν ὄρο κρατικός σοσιαλισμός. Ἐδῶ ἡ λο-

γική αντίφαση του κρατικός και σοσιαλιστικός εκφράζει, στο επίπεδο της έννοιας, την κύρια, ένδογενή και άξεπέραστη αντίθεση αυτών των κοινωνιών.

Κάποτε πιστεύαμε ότι οι αντιθέσεις που αναπτύσσονταν στην πορεία της οικόδομησης του σοσιαλισμού δεν ήταν ανταγωνιστικές. Στη συνέχεια αναγκαστήκαμε, από τα πράγματα, να δεχτούμε ότι υπό όρισμένες συνθήκες θα μπορούσαν να πάρουν ανταγωνιστική μορφή. Συγκεκριμένα, η αντίθεση ανάμεσα στις λαϊκές μάζες και την κομματική-κρατική γραφειοκρατία θα μπορούσε να γίνει ανταγωνιστική. Μία δημιουργική λύση αυτής της αντίθεσης θα σήμαινε την καταστροφή της γραφειοκρατίας ως παρασιτικού και προνομιούχου στρώματος, όχι όμως και την καταστροφή του Κόμματος και του Κράτους, που μέσα από την άρση της αντίθεσης θ' αποκτούσαν αυθεντικά σοσιαλιστικό χαρακτήρα⁷⁰. Αυτά λέγαμε πριν λίγο καιρό.

Αλλά μία τέτοια δημιουργική υπέρβαση θα σήμαινε συνειδητά επαναστατικό προσανατολισμό των λαϊκών μαζών, σαφείς στόχους, οργάνωση και δράση. Ποιές ήταν όμως οι πιθανότητες μιας τέτοιας επαναστατικής ρήξης; Επί δεκαετίες οι λαϊκές μάζες είχαν αποξενωθεί από την πολιτική και την άσκηση της εξουσίας. Είχαν μετατραπεί σε μέσο, τρέφονταν με τα ψεύδη της προπαγάνδας, και παρέμειναν ένπολλοις δέσμιες ιστορικά παρωχημένων ιδεολογιών. Ζώντας σ' ένα κόσμο ξένο, άκατανόητο και ανεξέλεγκτο, όπου αναδεικνύονταν οι άριθίστες, ζώντας στη φτώχεια, ενώ γύρω τους άλλοι πλούτιζαν, έχοντας ταυτίσει το σοσιαλισμό με την έπαχθώς διωμένη πραγματικότητα, ήταν φυσικό να άρνηθούν αυτό που γνώρισαν και να στραφούν προς τις αξίες της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας.

Έτσι αυτό που γίνεται στις μέρες μας δεν είναι η επαναστατική υπέρβαση, αλλά η κατάρρευση. Άς τό χαιρετίζουν, «άνεπιφύλακτα» ή μή, οι κομματικές γραφειοκρατίες που συκοφαντούσαν μέχρι χτές κάθε αναγεννητική προσπάθεια, που ένεκριναν με τη σιωπή τους τις στρατιωτικές επεμβάσεις, τα γκουλάγκ και τα ψυχιατρεία, τα προνόμια και την ιδεολογική ισοπέδωση. Για όσους έχουν μάτια για να βλέπουν, αυτό που γίνεται σήμερα είναι η κατάρρευση του ιεραρχικού μοντέλου, η κατάρρευση του κρατικού σοσιαλισμού. Και τό τραγικό είναι ότι οι γραφειοκρατικές ηγεσίες που επί δεκαετίες άσκησαν τη δικτατορική εξουσία τους επί του λαού, περιφρονώντας τό λαό και σπαταλώντας τόν κοινωνικό πλούτο, παραιτούνται προκαταβολικά από την εξουσία και διαλύουν τό κόμμα τους (Ούγγαρία) ή αυτοδιαλύονται ή μετονομάζονται (ΓΔΛ, Πολωνία), ελπίζοντας σε τί; Στο να αποφύγουν την κοινωνική αποστροφή και την ιστορική καταδίκη, στην καλύτερη περίπτωση· στο να ένταχθούν στις δομές του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού, στη χειρότερη.

«ΕΠΙΛΟΓΟΣ» ΣΤΟΝ ΕΠΙΛΟΓΟ

“Ας ρωτήσουμε λοιπόν για άλλη μιά φορά: Ήταν αναπόφευκτο αυτό που έγινε; Ή αυτονόμηση του κόμματος και του κράτους από την κοινωνία και ή επιβολή τους στην κοινωνία, είναι νομοτελειακές; Είναι στή φύση του ανθρώπου να επιδιώκει, εν ανάγκη και μέ ανήθικα μέσα, πλούτο και δύναμη; Ήρα ή έκτροπή προς τόν αυταρχισμό και τή διαφθορά είναι αναπόφευκτη; Ήλλά τί θά πεί φύση του ανθρώπου; Έχουμε ήδη ασχοληθεί στό 10. Κεφάλαιο μ' αυτό τό πρόβλημα. Ήλλά αν, όπως υποστήριξε ό Μάρξ, ή φύση του ανθρώπου είναι τό σύνολο τών κοινωνικών του σχέσεων, αν δηλαδή δέν υπάρχει πάγια έξωιστορική φύση, τότε γιατί μέ τήν αλλαγή τών όρων τής κοινωνικής ζωής νά μήν ελπίσουμε και σέ μία αντίστοιχη μεταβολή τής «φύσης» του ανθρώπου, όπου τό άτομικό και τό γενικό θά έναρμονίζονται μέσα στίς συνθήκες μιάς νέας συλλογικότητας;

«Χαιρετίζουμε» λοιπόν τήν εξέγερση τών καταπιεσμένων λαών και έθνοτήτων. Ταυτόχρονα ρωτάμε μέ αγωνία:

Πού πηγαίνουν αυτοί οί λαοί; Πού πηγαίνουν οί χώρες όπου, μαζί μέ τή νέα θεά, τήν Άγορά, ξαναγεννιέται ή ιδιοκτησία, και ενισχύονται ό ατομισμός και οί κοινωνικές ανισότητες; Πού πηγαίνουν οί λαοί που γοητεύονται από τίς αστικές αξίες; Πού πηγαίνουν οί χώρες που καταργούν τό άθλιο μάθημα του δήθεν μαρξισμού-λενινισμού, αλλά που δέν τολμοῦν νά εισαγάγουν ένα μάθημα επαναστατικού μαρξισμού; Πού πηγαίνει ή Ούγγαρία, ή Τσεχοσλοβακία και ή Πολωνία; Ποιό ρόλο επιτέλους μποροῦν πιά νά παίξουν κόμματα που αυτοκαταργήθηκαν ή άλλαξαν όνομα στρεφόμενα προς τή σοσιαλδημοκρατία; Πού πηγαίνουν χώρες όπως ή Βουλγαρία, όπου οί παρολίγον ισόβιοι «ήγέτες» τους διώκονται ποινικά για διαφθορά ή για έσχατη προδοσία; Και που πηγαίνει ή Ρουμανία μετά τήν ανατροπή του τσαουσεσκικού φασισμού, ή χώρα όπου άρχισαν ήδη νά ακούγονται συνθήματα όπως: «Θάνατος στους κομμουνιστές»; Και γιατί νά αποδειχτεί τόσο εύκολη λεία ή ΓΛΔ, εγκαταλειμμένη από τή Σοβιετική Ένωση και από τό αποκομμουνιστικοποιημένο της Κόμμα;

Σέ καμιά απ' αυτές τίς χώρες, και περισσότερο στή Σ.Ε., δέ μπορεί νά αποκατασταθεί «αυτόματα» μιά κλασική μορφή καπιταλισμού. Ή κρατική ιδιοκτησία δέν μπορεί νά μετατραπεί αυτόματα σέ ιδιωτική. Ήλλά ή ανάπτυξη τής ατομικής ιδιοκτησίας, καθώς και τής ανεξέλεγκτης «συνεταιριστικής», ή όποία προοδεύει σέ βάρος τής εργατικής τάξης, ή συσσώρευση έγχώριου κεφαλαίου, ή πώληση τών κρατικών επιχειρήσεων, οί ξένες επενδύσεις, ή συγχώνευση έγχώριου και ξένου κεφαλαίου, όλη αυτή ή διαδικασία αναγέννησης του καπιταλισμού, θά οδηγήσει βαθμιαία σέ μιά υβριδική, δυαδική κοινωνία, όπου θά συνυπάρχουν τά κατάλοιπα τής κρατικής ιδιοκτησίας μέ τόν αναπτυσσόμενο καπιταλισμό. Ήλλά ή δυαδική αυτή κοινωνία θά είναι άσταθής. Θά

έξελιχθεί ίσως προς μία, λιγότερο ή περισσότερο, τυπική κεφαλαιοκρατική κοινωνία. 'Αλλά επίσης δέν μπορούμε νά αποκλείσουμε τή δυνατότητα, ή αναγέννηση του εργατικού κινήματος νά θέσει ξανά επί τάπητος τό αίτημα του σοσιαλισμοῦ.

'Ωστόσο θά μπορούσε νά σκεφτεί κανείς, ὅτι ή σημερινή γραφειοκρατία δέν θά εἶχε συμφέρον ἀπό τήν ἀναδίωξη του καπιταλισμοῦ καί ὅτι θά ὑπερασπίσει τίς σοσιαλιστικές κατακτήσεις. Αυτό ὁμως ἴσως νά ἰσχύει γιά τό λιγότερο διεφθαρμένο καί τό λιγότερο εὐνοημένο τμήμα της. Γιατί τά γεγονότα ἔδειξαν ὅτι οἱ κομματικοί καί κρατικοί γραφειοκράτες τῆς Πολωνίας καί τῆς Οὐγγαρίας, ἀλλά καί τῆς ἄλλοτε ΓΛΔ, φρόντισαν νά ἐγκαταλείψουν ἔγκαιρα τό καρᾶδι του «σοσιαλισμοῦ», καί νά δημιουργήσουν ἐπιχειρήσεις, νά ἀντιπροσωπεύσουν νέες ἐπιχειρήσεις, γενικά νά ἐνταχθοῦν προνομιακά στίς δομές του ἀναγεννώμενου καπιταλισμοῦ. Ἐχοντας ἀποκτήσει (ή διατηρήσει) τίς συνήθειες, τίς νοοτροπίες καί τό ἐπίπεδο ζωῆς τῶν ἀ σ τ ῶ ν, βιάζονται νά ἄρουν τήν ἀντίφραση ἀνάμεσα στήν κομμουνιστική τους ιδιότητα καί τό πραγματικό κοινωνικό εἶναι τους. 'Αλλά βέβαια, οἱ πιά φτωχοί ή ἀπροσάρμοστοι (μικρά στελέχη τῶν μηχανισμῶν, μέλη τῆς μυστικῆς ἀστυνομίας), θά εἶναι τά θύματα τῆς ἐξάρθρωσης τῆς παλαιᾶς τάξης πραγμάτων. Τέτοιοι ἀνεργοί ὑπάρχουν ἤδη στήν Πολωνία, στήν Οὐγγαρία καί στή Ρουμανία, καί φαίνεται ὅτι οἱ ἐργοδότες ἀποφεύγουν νά τούς προσλαμβάνουν! Στήν Τσεχοσλοβακία ἐξάλλου ἄρχισαν δίκες τέως κομμουνιστῶν.

Οἱ γραφειοκράτες τῶν χωρῶν του κρατικοῦ σοσιαλισμοῦ δέν συνιστοῦσαν τ ἄ ξ η μέ τήν κλασική ἔννοια του ὄρου, καθῶς δέν ἦταν κ ἄ τ ο χ ο ι μέσων παραγωγῆς. Διευρύνοντας τόν ὄρισμό τῆς τάξης –κοινωνική κατηγορία πού ἔχει μιά ὀρισμένη σχέση μέ τά μέσα παραγωγῆς– θά μπορούσαμε νά θεωρήσουμε τάξη καί τή γραφειοκρατία, ἐπειδή ἀκριβῶς εἶχε μιά ε ἰ δ ι κ ῆ καί προνομιούχα σχέση μέ τά μέσα παραγωγῆς. Πέρα ὁμως ἀπό τό θέμα του ὄρισμοῦ, ή γραφειοκρατία συνιστοῦσε ἕνα συνεκτικό, διευθυντικό, προνομιοῦχο στρῶμα μέ κληρονομικότητα (οὐσιαστική, ὄχι τυπική) τῶν προνομίων καί του κοινωνικοῦ status, μέ οἰκονομικά καί κοινωνικά προνόμια, καί σέ ὀριακές περιπτώσεις μέ ἀνάκτορα, ἰδιωτικές περιοχές κυνηγιοῦ, ἰδιωτικούς φρουρούς, στρατούς καί φυλακές, ἕνα ἀνεξέλεγκτο στρῶμα πού δέν δίσταζε μπροστά σέ ὀποιαδήποτε βαρβαρότητα προκειμένου νά ὑπερασπίσει τά συμφέροντα «του λαοῦ καί του τόπου». Τό κοινωνικό status τῆς γραφειοκρατίας ἦταν ἀντιφατικό. Κατανοοῦμε λοιπόν τήν κλίμακα τῶν ἀντιδράσεων τῶν μελῶν της: ἀπό τήν προσαρμογή καί τή μεταπήδηση στήν ἀναγεννώμενη ἀστική τάξη, μέχρι τό «φωτισμένο» ριζοσπαστικό ρεφορμισμό, καί τήν ἀντιδραστική οὐτοπία τῆς σταλινικῆς καθαρότητας.

Κι οἱ ἐργάτες; Ἡ τάξη πού ἔπρεπε νά εἶχε α ὕ τ ο κ α τ α ρ γ η θ ε ἰ ὡς προλεταριάτο μέ τήν ἐπανάσταση, ἀλλά πού συνέχισε νά εἶναι ἀποξενωμένη ἀπό τά μέσα παραγωγῆς

γής (ιδιοκτησία του άπρόσωπου Κράτους) και από τό προϊόν τής εργασίας της; Οί εργάτες τών ναυπηγείων Λένιν του Γκντάνσκ είναι –λέει– ευχαριστημένοι πού τά ναυπηγεία πουλήθηκαν στην Κυρία Johnson & Johnson. (Έλπίζουν σέ άπασχόληση και σέ καλύτερες άμοιβές). Από τήν άλλη μεριά οί άνθρακωρύχοι τής Σ.Ε. ξαναδημιουργούν τά σοβιέτ, ξεπερνώντας τίς καθαρά οικονομικές διεκδικήσεις. Δέν είναι ίσως ούτοπικό νά έλπίσουμε ότι ή οξυνση τών αντιθέσεων στίς χώρες του άλλοτε «ύπαρκτου σοσιαλισμού» θά οδηγήσει στην αναγέννηση του εργατικού κινήματος. Για τήν ώρα ζούμε τή χρεωκοπία του κρατικού σοσιαλισμού και τή νίκη του καπιταλισμού.

Άλλά για τί είδους νίκη πρόκειται; Πρόκειται για μιά ιστορική νίκη του καπιταλισμού πάνω στον σοσιαλισμό; Για τήν ιστορική νίκη τής κεφαλαιοκρατικής-έμπορευματικής παραγωγής; Για τήν ολοκλήρωση τής πραγματοποίησης τών κοινωνικών σχέσεων, τής αποξένωσης; για τήν κυριαρχία τής κοινωνίας τής κατανάλωσης και τών σούπερ-μάρκετ; Πρόκειται για τό θρίαμβο του νεο-συντηρητισμού πού στή γλώσσα τής πολιτικής βαφτίστηκε νεο-φιλελευθερισμός; Πρόκειται, όριακά, για τό τέλος τής ιστορίας, δηλαδή, κατά τόν πολύ και όλίγο κ. Φ. Φουκαγιάμα, για τό τέλος τής ιδεολογικής εξέλιξης του ανθρώπου και τήν καθολίκευση τής φιλελεύθερης δημοκρατίας δυτικού τύπου, τελικής μορφής διακυβέρνησης τών ανθρώπων; Πρόκειται για τήν κυριαρχία τής νεκρής πάνω στή ζωντανή εργατική δύναμη, για τή διαιώνιση τής δεσποτείας τών έμπορευμάτων πάνω στους δημιουργούς τους, για τήν επιβολή τής όμοιομορφίας πάνω στή διαφορότητα, για τήν υποβάθμιση του πολιτισμού σέ πολιτισμό του τουρισμού και του χρήματος; Οί ανθρώπινες κοινωνίες θά γίνουν, έντέλει, άπέραντα εργοτάξια και λογιστήρια;

Ό Μάρξ λοιπόν διαψεύστηκε και ό μαρξισμός είναι νεκρός! Άς μή βιαζόμαστε οί «μέν» νά πανηγυρίσουμε τό τέλος τής ιστορίας, οί «δέ» νά κλάψουμε για τή χαμένη Ίερουσαλήμ. Σήμερα, εποχή έκπτωσης, σύγχυσης και χάους, ό Μάρξ και ή θεωρία του είναι περισσότερο ζωντανοί και χρήσιμοι από ποτέ. Γιατί ό Μάρξ είναι αυτός πού ανέλυσε τήν ούσία του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, έφερε στο φως τήν πηγή τής αξίας και τής υπεραξίας, ανέλυσε τούς μηχανισμούς τής εκμετάλλευσης, του κέρδους και τής συσσώρευσης του κεφαλαίου. Έρμήνευσε τήν τάση του κεφαλαίου για συγκέντρωση και συγκεντροποίηση. Άνέδειξε τίς ένδογενείς αντιθέσεις του καπιταλισμού, τό αναπόφευκτο τής ανεργίας, τών κρίσεων και τών πολέμων. Άπέδειξε τή δυνατότητα και τήν άναγκη τών σοσιαλιστικών επαναστάσεων.

Άπό τήν άλλη πλευρά ό Μάρξ, αυθεντικός φιλόσοφος τής ύπαρξης και πρόδρομος τής οικολογίας, απέδειξε μέ ποιό τρόπο κάθε πρόοδος στην επιστήμη και τήν τεχνολογία οδηγεί στην πιο άποτελεσματική εκμετάλλευση τής εργατικής δύναμης, μέ

ποιό τρόπο κάθε πρόοδος προσθέτει νέα στοιχεῖα στό μαρτυρολόγιο τῶν παραγωγῶν· ἀνέλυσε μέ ποιό τρόπο ἡ καπιταλιστική ἀνάπτυξη καταστρέφει τίς δύο κύριες πηγές τοῦ πλούτου: τή γῆ καί τούς ἀνθρώπους· μίλησε γιά ἐξάντληση καί καταστροφή τῶν ἐδαφῶν ἀπό τίς μονοκαλλιέργειες, γιά ἐξάντληση τῶν φυσικῶν πόρων, γιά καταστροφή τοῦ «ἀνόργανου σώματος» τοῦ ἀνθρώπου, δηλαδή τῆς φύσης. Ὁ Μάρξ, πού δέν ἐκστασιαζόταν ἀπό τήν τεχνολογική πρόοδο καί τήν ἀνάπτυξη, μίλησε γιά βιομηχανική παθολογία, περιλαμβάνοντας σ' αὐτήν, ὄχι μόνο τή φθορά τοῦ ἀνθρώπου ἀπ' τόν καταμερισμό ἐργασίας, ἀπ' τήν ἀποκοπή του ἀπό τή φύση καί συνολικά ἀπό τίς συνθήκες τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας, ἀλλά καί γιά τήν καθολικευμένη ἀποξένωση καί ἀλλοτρίωση πού συνεπάγεται ὁ ἀστικός-βιομηχανικός πολιτισμός. Ἀποξένωση ἀπό τά μέσα παραγωγῆς καί τό προϊόν τῆς ἐργασίας, ἀπό τή φύση καί τούς ἄλλους ἀνθρώπους, ἀλλοτρίωση ἰδεολογική, πνευματική καί ψυχική, τήν ὁποία συνεπάγεται τό τρίπτυχο: ἀτομική ἰδιοκτησία, καταμερισμός ἐργασίας, ἐμπόρευμα-χρῆμα.

Οἱ θεωρητικές ἀναλύσεις τοῦ Μάρξ καί τῶν καλύτερων συνεχιστῶν τοῦ ἔργου του, ἀποτελοῦν ἐπιστημονικό κεκτημένο τῆς ἐποχῆς μας. Καί δέν εἶναι τυχαῖο ὅτι κάθε σοβαρός ἀστός ἱστορικός, κοινωνιολόγος, οἰκονομολόγος ἢ φιλόσοφος ἐπιχειρεῖ ν' ἀναμετρηθεῖ μέ τόν «νεκρό» Κάρλο Μάρξ.

Ὁ μαρξισμός δέν εἶναι μόνο μέθοδος κατανόησης τοῦ ἱστορικοῦ Γίγνεσθαι καί ἰδιαίτερα τῶν ἀντιθέσεων, τῶν κρίσεων καί τῶν ἀδιεξόδων τοῦ καπιταλισμοῦ. Εἶναι ταυτόχρονα –ἢ μπορεῖ νά γίνει ταυτόχρονα– καί ἡ θεωρία πού θά ἐρμηνεύσει τίς δικές της παραμορφώσεις. Τέλος, καί ἀντίθετα μέ τίς Κασσάνδρες τοῦ τέλους τῆς Ἱστορίας, ὁ μαρξισμός παραμένει τό μόνο δοκιμασμένο ὄργανο γιά τήν κατανόηση καί τό μετασχηματισμό τοῦ κόσμου.

Ὁ καπιταλισμός δέν μπορεῖ νά ξεπεράσει τίς ἀντιθέσεις του, πού θά ὀξύνονται ὅσο θά προχωρεῖ ἡ διαδικασία τῆς διεθνοποίησης τῆς παραγωγῆς καί τῆς κεφαλαιοκρατικῆς ὀλοκλήρωσης. Τό σοσιαλιστικό κίνημα θά ξαναγεννηθεῖ σάν ἡ ἱστορική ἄρνηση τῶν ἀξεπέραστων κεφαλαιοκρατικῶν ἀντιθέσεων. Ἀλλά τό ἐργατικό κίνημα θά πρέπει ἐφεξῆς νά θέσει σά στόχο του, ὄχι μόνο τήν ἀνατροπή τοῦ καπιταλισμοῦ, ἀλλά καί τήν ὑπέρβαση τῆς βιομηχανικῆς κοινωνίας. Ἡ ὑπέρβαση αὐτή θά εἶναι ὄρος γιά τήν ἀποκέντρωση, τήν αὐτοδιαχείριση, τίς πολλαπλές ἀπασχολήσεις, τήν κατάργηση τῶν μονοκαλλιιεργειῶν, τή χρήση τοπικῶν καί ἥπιων μορφῶν ἐνέργειας. Μέ δύο λόγια: τήν ὀργανωμένη δημοκρατία καί τή συλλογικότητα στήν παραγωγή, τή δημοκρατία καί τή συλλογικότητα σέ ὅλα τά πεδία τῆς κοινωνικῆς δραστηριότητας.

Σημειώσεις 'Επιλόγου

1. Μ. ΓΚΟΡΜΠΑΤΣΟΦ, έφ. Ριζοσπάστης, 22/5 87, 3/7/88 και 18/9/88.

2. Ν. ΡΙΖΚΟΦ, έφ. 'Η Πρώτη, 9/5/87.

3. Βλ. ανταπόκριση του Μ. ΨΥΛΛΟΥ, έφ. 'Η Πρώτη, 23/5/88.

4. Βλ. Τό Βήμα 16/10/88 και Ριζοσπάστης 18/10/88.

5. 'Η Πρώτη, 9/5/88.

6. Ριζοσπάστης, 6/10/85.

7. "Ο.π., 6/10/88.

8. 'Η Πρώτη, 17/11/88.

9. Ριζοσπάστης, 14/9/88.

10. Τό Βήμα, 23/10/88.

11. Αύγή, 24/4/88. Δέν έχουμε λόγους νά μήν πιστέψουμε στό Στρατάρχη Ζούκοφ. 'Ο ίδιος όμως είναι τόσο άθώος όσο αφήνει νά φανεί; Πώς, όταν οί άλλοι έκτελοῦνταν, αυτός μάζευε βαθμούς και παράσημα;...

12. 'Η Πρώτη, 8/2/88.

13. *Le Monde*, 11/9/88.

14. 'Η Πρώτη, 23/11/88. (Αυτά δημοσίευσε ή Πρώτη τό Νοέμβρη του 1988. Λίγους μήνες αργότερα θά χρησιμοποιούσε και αυτή την ψυχιατρική στή θέση της πολιτικής. Βλ. Πρίν, αρ. 3., 1989).

15. 'Η Πρώτη, 2/11/88.

16. Τό Βήμα, 10/4/88.

17. 'Ελπίζω κάποτε νά καταργηθεί και αυτό τό σύμβολο της 'Ιεραρχικής Κοινωνίας και της κουφότητας όσων μετέχουν σ' αυτές τίς ιεροτελεστιές. 'Εμείς οί "Έλληνες δέν είχαμε τήν τύχη νά θαυμάσουμε τόν Μπρέζνιεφ φέροντα όλα του τά παράσημα. Θαυμάσαμε όμως τό λογοτεχνικό ταλέντο του σέ δύο «λογοτεχνικά» έργα, γιά τά όποια επίσης βραβεύτηκε και τά όποια μεταφράστηκαν και σέ μās, ως δείγματα κομμουνιστικής-λογοτεχνικής ιδιοφυΐας, ενώ δέν ήταν άλλο από δείγματα μετριότητας και κρατικής κενότητας. 'Αλλά ή καθοδήγηση του ΚΚΕ επέβαλε τή μετάφραση και τή δημοσίευσή τους. Τά κίνητρα δέν χρειάζονται έπεξήγηση.

18. *Le Monde* ~ Τό Βήμα, 16/10/88.

19. Ριζοσπάστης, 1/7/88. Προφανώς δέν πρόκειται γιά «40 εκατομμύρια», αλλά γιά 40 δισεκατομμύρια ρούβλια. Πρόκειται γιά λάθος του μεταφραστή ή του τυπογραφείου.

20. "Ο.π., 2/10/88.

21. "Ο.π.

22. "Ο.π., 17/3/87.

23. LENINE, *L'État et la révolution*, «Éd. Sociales», Paris 1972, σσ. 19-20 και 64.

24. 'Η Αύγή, 6/11/88.

25. Troud, 12/8/88 ~ *Le Monde*, 15/8/88.

26. *Πράβδα* ~ *Τά Νέα τῆς Μόσχας*, Ὀκτώβρης 1988.

27. *Ὀγκανιόκ* ~ *Ριζοσπάστης*, 28/6/88.

28. M. Tatu, *Le Monde* ~ *Τό Βῆμα*, 11/9/88.

29. *Ἡ Πρώτη*, 23/1 88.

30. *Ριζοσπάστης*, 31/3/88.

31. Ὁ.π., 22/9/88.

32. Ὁ.π., 16/10/88.

33. *Ἡ Πρώτη*, 25/4/88.

34. *Ριζοσπάστης*, 22/5/87.

35. Ὁ.π., 2/12/88.

36. Ὁ.π., 13/12/88.

37. Ὁ.π., 12/4/87.

38. Ὁ.π., 20/11/88.

39. Ὁ.π., 19/3/87.

40. ΓΚΟΡΜΠΛΑΤΣΟΦ. Συνέντευξη στήν *Οὐνιτά* ~ *Ριζοσπάστης*, 23/5/87.

41. Συνέντευξη στό *Ριζοσπάστη*, 20/11/88.

42. *Ριζοσπάστης*, 25/10/88.

43. *Ἡ Πρώτη*, 30/11/88.

44. *Ριζοσπάστης*, 12/5/88.

45. Ὁ.π., 20/11/88.

46. Ὁ.π., 6/10/88.

47. Ὁ.π., 20/11/88.

48. *Ἡ Πρώτη*, 17/11/88.

49. *Ριζοσπάστης*, 16/11/88.

50. Σέ ἄρθρο τοῦ Π. ΑΝΤΑΙΟΥ, στό *Βῆμα*, στίς 29/5/88.

51. Βλ. *Ριζοσπάστης* 23/10/88 (ἀνταπόκριση τοῦ Γ. ΧΟΥΛΙΑΡΑ).

52. *Ἡ Αὐγή*, 23/10/88.

53. *Ριζοσπάστης*, 27/11/88.

54. *Ἐποχή*, 20/11/88.

55. *Ριζοσπάστης*, 18/10/88.

56. *Ἡ Πρώτη*, 22/11/88.

57. *Ἐποχή*, 13/11/88.

58. *Ριζοσπάστης*, 6/11/88.

59. *Ἡ Πρώτη*, 31/10/88.

60. Ἀνταπόκριση τοῦ Μ. ΜΕΝΟΙΚΟΥ, ἐφ. *Ἡ Πρώτη*, 7/6/88.

61. Ἀνταπόκριση τοῦ Μ. ΜΕΝΟΙΚΟΥ, ἐφ. *Ἡ Πρώτη*, 18/4/88.

62. Ὁ.π.

63. Βλ. Ε. MANDEL. *Où va l'URSS de Gorbatchev?*, Éd. Breche, Paris 1989.

64. Σέ ἀνταπόκριση ἀπό τή Μόσχα χαρακτηριστικά σημειώνεται:

Αὐξηση σημείωσε ἡ ἐγκληματικότητα στή Σοβιετική Ἐνωση κατά τό πρώτο ἑξάμηνο τοῦ 1989, τουλάχιστον κατά τό ἕνα τρίτο σέ σχέση μέ τό ἀντίστοιχο περσινό ποσοστό. Ἰδιαίτερη ἀνοδο σημείωσαν οἱ φόνοι, οἱ διασμοί καί οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον ἡλικιωμένων, ἀνακοίνωσε χθές τό σοβιετικό ὑπουργεῖο ἐσωτερικῶν. Ὅπως γράφει ἡ *Ἰζβέστια*: ὡς τά τέλη Μαΐου διαπράχθηκαν 888.967 ἐγκλήματα, αὐξηση δηλαδή κατά 31,9% σέ σχέση μέ πέρσι. Ἐπίσης αὐξήθηκαν ἀντίστοιχα οἱ διασμοί κατά 20,2% καί οἱ ἐπιθέσεις ἐναντίον ἡλικιωμένων κατά 50,9% (*Ἡ Πρώτη*, 15/6/89).

Τί συμπέρασμα θά μπορούσε νά προκύψει ἀπό μιά ἀνάλυση αὐτοῦ τοῦ φαινομένου; Περίπου δύο ἑκατομμύρια ἐγκλήματα κάθε χρόνο, σέ μιά σοσιαλιστική χώρα! Ποιές εἶναι λοιπόν οἱ κοινωνικές αἰτίες αὐτῆς τῆς τρομερῆς πραγματικότητας; Ὅπως θά ἔλεγε ὁ Μάρξ, «ἀντί νά δοξάζουμε τό δικαστή πού μειώνει κατά ἕνα ποσοστό τοὺς ἐγκληματίες γιά νά δημιουργήσει ἀπλῶς θέση γιά νέους ἐγκληματίες», δέν θά ἔπρεπε «νά στοχαστοῦμε σοβαρά γιά τήν ἀνάγκη νά ἀλλάξουμε τό σύστημα πού παράγει ἐγκληματίες»; Φυσικά ὁ Μάρξ μιλοῦσε γιά τήν κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Ἀλλά τά ἑκατομμύρια τῶν κρατουμένων στή Σοβιετική Ἐνωση δέν θέτουν τό ἴδιο πρόβλημα γιά τήν «πρώτη χώρα τοῦ σοσιαλισμοῦ»;

65. Ὁ ἱστορικός Ζόρες Μέντβεντεφ γράφει στό βιβλίο του *Ἀντρόποφ στήν Ἐξουσία*:

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ ΕΠΙΛΟΓΟΥ

Τά μέλη του Πολιτικού Γραφείου είχαν επίσης κατοικίες στη Μόσχα [...], αν και οι κατοικίες αυτές ήταν, θεωρητικά, ιδιοκτησία της κυβέρνησης και αυτοί διατηρούσαν τα προσωπικά τους διαμερίσματα. Οι κατοικίες αυτές είχαν μισθωτό προσωπικό: φύλακες, οίkonόμους, μαγειρίσες, υπηρέτριες, γραμματείς κλπ. Στην εποχή του Μπρέζνιεφ, «υπηρέτριες, μαγειρίσες και γραμματείς» ονόμαζαν κατ'εὐφημισμὸν τὰ κόλ-γκέρλ πολυτελείας, υπαλλήλους γιὰ τὴν τέρψη τοῦ ἴδιου τοῦ Γενικοῦ Γραμματέα καὶ τῶν προσκεκλημένων του. Οἱ «ντάτσες» ἔμοιαζαν ὄλο καὶ περισσότερο μὲ ἀνάκτορα πού διέθεταν πισίνες καὶ πεδία γιὰ τένις, ὄλα φτιαγμένα μὲ κρατικά ἔξοδα. Ἐπιπλέον, ὁ Μπρέζνιεφ ἐκχώρησε σὲ ὄλους τοὺς ἀνώτατους υπαλλήλους τὸ δικαίωμα νὰ διαθέτουν μιὰ «ρεζέρβα» (φυλασσόμενη περιοχή) γιὰ κυνήγι, ἢ ὁποία ἐφρουρεῖτο καὶ ἦταν ἀπαγορευμένη γιὰ τοὺς ἀπλοὺς κυνηγούς (ἀπὸ E. MANDEL, ὁ.π., σ. 349).

Στὸ ὄνομα τοῦ λαοῦ, οἱ ὑπηρετές τοῦ λαοῦ ἐκχώρησαν στοὺς ἑαυτοὺς τους τὰ παλαιὰ πρόνοια τῶν φεουδαρχῶν-χωροδεσποτῶν καὶ ὁ σύντροφος Ρομανόφ ἀξίωσε δικαιωματικά νὰ τοῦ δοθεῖ ἀπὸ τὸ Ἑρμιτάζ τὸ σερβίτιο τῆς Αἰκατερίνης τῆς Μεγάλης, γιὰ νὰ γιορτάσει τὸ γάμο τῆς ἀγαπημένης κορούλας του. Οἱ καθα-

ρίστριες, οἱ ἀνειδίκευτοι, οἱ συνταξιούχοι εἶχαν πάντως τὸ βραδινὸ τους γιαουρτάκι μὲ τὰ 100 ἢ τὰ 87 ρούβλια τους.

66. Ἡ Σοβιετικὴ Ἐνωση, πού θὰ μπορούσε νὰ εἶναι ὁ σιτοβολῶνας τῆς Εὐρώπης, εἰσάγει πάντα τεράστιες ποσότητες σιτηρῶν, κυρίως ἀπὸ τὴς ΗΠΑ καὶ τὸν Καναδά. Τὸ 1986, π.χ., εἰσήγαγε 26.8 ἑκατομμύρια τόνους σιτηρῶν. Καὶ ἡ κύρια αἰτία δέν εἶναι οἱ καιρικές συνθήκες, ἀλλὰ ἡ κατάσταση στὴ σοβιετικὴ ὑπαιθρο.

67. Ὁ ρυθμὸς ἀνάπτυξης τῆς ἠλεκτρονικῆς, π.χ. -καὶ ἐπιλέγω μιὰ τεχνολογία αἰχμῆς καὶ κρίσιμης σημασίας- εἶναι 6 φορές μικρότερος στὴ Σ.Ε. ἀπ' ὅ,τι στὴς ΗΠΑ καὶ 5 φορές μικρότερος ἀπ' ὅ,τι στὴν Ἰαπωνία. (Βλ. E. MANDEL, ὁ.π., σ. 32).

68. Τὰ ἀριθμητικὰ στοιχεῖα τῆς τελευταίας αὐτῆς ἐνότητος ἔχουν ἐπιλεγεί ἀπὸ τὸ βιβλίο τοῦ E. MANDEL, ὁ.π.

69. Βλ. ἐνδεικτικά, π.χ., πῶς ἀντιμετωπίστηκε τὸ μᾶλλον ἥπιο καὶ προσεκτικὸ βιβλίο μου *Θεωρία καὶ Πράξη* στὴν ΚΟΜΕΠ, Ἀθ. Μάρτης καὶ Μάης 1981.

70. Ἐκτός ἀπὸ τὸ προηγούμενο βιβλίο, βλ. π.χ. παρόμοιες σκέψεις στὸ *Ρήξη ἢ Ἐνσωμάτωση*, Ἀθ. 1989.